
*Јелена Дабих***
(студент докторских студија)

ХОДОЧАШЋЕ ЈЕЛЕНЕ АВГУСТЕ И ПРОНАЛАЗАК ЧАСНОГ КРСТА

Апстракт: Историјски ход хришћанства се може поделити на два раздобља – раздобље пре цара Константина и раздобље после њега. Милански едикт означава почетак новог времена у којем хришћанска вера постаје темељ новог идентитета европске, а затим и светске цивилизације. Упоредо са развојем Цркве, њене организације, богословља, архитектуре и уметности, одвија се преображај Римског царства као и целокупног грчко-римског света. Настаје нова култура и нова цивилизација. Несумњиво, став и благонаклоност коју је цар Константин имао према хришћанској вери и одлуке које је доносио у вези са њом, пресудно су утицали на овај нови корак на историјском путу хришћанства и европске цивилизације. У овом великом делу цар није био сам. Имао је свесрдну помоћ своје мајке, царице Јелене која је и сама својим путовањима и делима утицала на промовисање хришћанства у Империји. Обилазећи света места новозаветне историје, подижући и украшавајући храмове, она је значајно утицала на нови положај који је хришћанство добило у Римском царству.

Кључне речи: Царица Јелена, Часни крст, Ходочашће, Цар Константин, Света земља.

Flavia Iulia Helena, према мишљењу многих историчара, била је једна од најзнаменитијих жена у целој античкој историји. Неки иду још даље, називајући је најзнаменитијом женом у историји свих времена.¹ Њена конверзија у хришћанство, не мање од конверзије њеног сина, била је историјски догађај чији се значај тешко може преценити.² Оно по чему је остала упамћена све до данас, поред чињенице да је била мајка императора који је суштински утицао на ток историје целог човечанства, јесте њен пут у Свету земљу и откриће Часног крста. И једно и друго представљају предмет разилажења историчара у ставовима, све до данас. Да ли је позадина

** Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia e Historia, e-mail: dabicjelena2@gmail.com

¹ Н. А. Pohlsander, Helena: Empress and Saint, Chicago 1995, 237 – 241.

² Н. А. Pohlsander, нав. дело, 2.

путовања била више политичка да би се оно могло назвати ходочашћем, или је царица била покренута религиозним мотивима да крене на тако даљак и напоран пут? Да ли се проналазак Крста догодио у време њеног боравка у Јерусалиму и ако јесте, да ли је у томе учествовала, питања су која заокупљају пажњу већине историчара који се баве њеним ликом и делом и у којима се разилазе у ставовима.³ Политички мотиви њеног путовања у ранијим студијама, све до пред крај XX века, нису разматрани. Тек је Е. D. Hunt 1982. наговестио и друге мотиве осим религиозних⁴. Drijvers њено путовање сматра више политичким, и држи да га не би требало називати ходочашћем.⁵ Pohlsander сматра да јесте било ходочашће, али са извесним политичким циљевима. Ти политички циљеви били су смиривање ситуације на Истоку, где су многобошци који су још увек били у већини, негодовали због цареве нове верске политике.⁶

Према Јевсевијевом казивању, а такође и према казивању свих осталих аутора, од античких извора па до наших дана, Јелена је описана као владарка веома одана хришћанској вери.⁷ Њену побожност високо оцењују не само хришћански писци и писци житија, већ и историчари.⁸ Немамо поузданих података о томе када је царица прихватила хришћанство. Према Јевсевију, следила је у томе свога сина са којим је имала присан однос. Овде се отвара питање порекла царице Јелене. Ако прихватимо могућност да је била јеврејског порекла, како неки научници сматрају, могло би се

³ Од западних историчара о њој пишу: Paul Lucot, A. M. Rouillon, Sainte Hélène, Paris 1908; Remi Couzard, Sainte Hélène d'après l'histoire et la tradition, Paris 1911; Jules Maurice, Sainte Hélène, Lille 1927; Joseph Vogt, Maria R. Alföldi, MacMullen, E. D. Hunt, Cyril Mango, Leslie Brubaker, Antonina Harbus, A. R. Birley, Graham Jones. Искрпне студије написали су Stephan Borgehammar, How the Holy Cross was Found: From Event to Medieval Legend, (1991.), Jan Willem Drijvers, Helena Augusta The Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross, (1992.), Hans Pohlsander, Helena: Empress and Saint, (1995.), Isabel Lasala Navarro, Helena Augusta: Una biografía histórica (2009.). Borgehammar и Drijvers бавили су се пре свега открићем Часног Крста. Drijvers, након биографије царице Јелене, више од пола књиге посвећује проналазку Крста. Pohlsander више пажње посвећује традицији Свете Јелене на Западу (Тријер, Рим, Бон, Колоњ, Британија) и у Цариграду, њеном појављивању у црквеној уметности и религиозној литератури, нумизматичком и епиграфском материјалу. Уз детаљно навођење извора, узима у обзир и готово све што је о Светој Јелени написано. Податке о царици Јелени налазимо и код Timothy Barnes, Constantine, Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire (2011.), Веселине Вачкове, (Saint) Helena of Sofia: The Evolution of the Memory of Saint Constantine's Mother (2016.). Од наших аутора податке о животу Свете Јелене налазимо код Ирене Љубомировић, Снежане Ферјанчић, Љубомира Максимовића, Радивоја Радића, Александра Јовановића, Радомира Поповића и других.

⁴ Види: E. D. Hunt, Holy Land Pilgrimage in the Late Roman Empire AD 312-460, Oxford 1982.

⁵ J. W. Drijvers, Helena Augusta, The Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross, Leiden 1992, 55-72.

⁶ H. A. Pohlsander, нав. дело, 87.

⁷ S. Bralewski, The Pious Life of Empress Helena, Constantine the Great's Mother, in the Light of Socrates of Constantinople and Sozomen, Studia Ceranea 7, 2017, 27.

⁸ H. A. Pohlsander, нав. дело, 29.

претпоставити и да су толеранција Констанција Хлора према хришћанима и јеврејско порекло његове мајке створили код будућег цара благонаклон однос према хришћанима.⁹ Ако узмемо у обзир прихваћен став да је била пореклом из Дрепанума (Витинија), који је цар у част своје мајке преименовао у Хеленополис, у вези са тим извори помињу и име мученика Лукијана,¹⁰ мада не говоре јасно који су били разлози наклоности царице Јелене према овом светитељу.¹¹ Према Т. Д. Барнсу, Константин и Јелена могли су чути Лукијанову проповед у Никомидији, током Константиновог боравка на Диоклецијановом двору, између 293. и 305. године.¹² Да ли то оставља отвореном могућност да је царица већ тада била хришћанка, или бар наклоњена хришћанству? Свакако, било да је хришћанство прихватила у млађим годинама, или касније под утицајем свога сина, судећи по изворима царица је гајила искрену и дубоку побожност. Каснијим женама царског двора у Византији, али и међу западним владарима, била је узор побожне жене владарке.¹³ Као таква, поштована је у хришћанској Цркви како на истоку, тако и на западу. О томе, између осталог, речито говоре многобројне цркве посвећене Св. Јелени, особито на територији северне Грчке, као и посебно место које је Св. Јелена имала у побожности средњовековне Енглеске, где јој је посвећен велики број цркава, више него било где у Европи.¹⁴ Ово би могло бити довољан показатељ њене искрене и дубоке побожности, односно, њене жеље да из искрених хришћанских побуда посети најзначајнија места вере којој је припадала. Политичка позадина, које је свакако морало бити, с обзиром да је била мајка цара и Августа, не квари ту чињеницу. И сам Јевсевије каже да је путовала са „царском велелепношћу“, али затим додаје: „у скромној и богодоличној одећи“.¹⁵ Јелена је предузела своје путовање не приватно, већ као представник свога сина и као Августа.¹⁶

⁹ И. Љубомировић, Религијска орјентација чланова породице Константина Великог, Зборник радова Ниш и Византија XVIII, ур. М. Ракоција, Ниш 2020, 513-514.

¹⁰ Лукијан је био свештеник у Антиохији, богослов и учитељ у чувеној Антиохијској богословској школи. Мученички је пострадао за веру у време императора Максимиана, 312. године и сахрањен је у Дрепануму. У Православној цркви прославља се 15. октобра, у Римокатоличкој 7. јануара.

¹¹ Н. А. Pohlsander 1995, 29

¹² Т. Barnes 1981, Constantine and Eusebius, London 1981, 194 - 221

¹³ J. W. Drijvers, нав. дело, 182; L. Brubaker, Memories of Helena. Patterns in Imperial Female Matronage in the Fourth and Fifth Centuries, Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium, ed. L. James, London–New York 1997, 52; G. Jones, Aspects of Helen: Byzantine and Other Influences on the Reading of Constantine's Mother in the West, Зборник радова Ниш и Византија II, ур. М. Ракоција, Ниш 2004, 13, 21

¹⁴ G. Jones, Aspects of Helen: Byzantine and other influences on the reading of Constantine's mother in the West, Зборник радова Ниш и Византија II, ур. М. Ракоција, Ниш 2004, 14 - 16; G. Jones, The Power of Helen's Name: Heritage and Legacy, Myth and Reality, Зборник радова Ниш и Византија VII, ур. М. Ракоција, Ниш 2009, 351 - 352.

¹⁵ Јевсевије, Vita Constantini III, 44-45. (Eusebius Werke I, ed. I. A. Heikel, Leipzig 1902, 96.)

¹⁶ Н. А. Pohlsander, нав. дело, 84.

Да бисмо боље разумели који су били мотиви који су царицу Јелену навели да у поодмаклим годинама крене на тако напоран и не без ризика пут, потребно је сагледати пре свега њену улогу на двору и у самом Царству. Од јесени 324. године цар Константин проширио је своју власт и на источни део Империје и постао једини владар целог Римског Царства. Одмах након тога, већ 8. новембра, царев син Констанције проглашен је за цезара, а Јелена и Константинова жена Фауста дариване су титулом Августе.¹⁷ Царица Јелена није била прва жена која је понела титулу Августе, али је свакако једна од ретких која ту титулу није само формално носила.¹⁸ Јевсевије пише да су је широм Царства сви народи и војске називали августом и василисом и да се њен лик изображавао на златним медаљонима.¹⁹ Интересантно је да су HELENA AUGUSTA - новчићи почели да се кују већ почетком октобра 324. године, дакле пре битке код Хрисопоља, чиме је цар свакако желео да покаже да ће Империјом управљати и уз помоћ своје мајке.²⁰ Сулпиције Север и Павлин из Ноле Јелену називају савладарем цара Константина,²¹ оном која је са њим делила власт и моћ.²² О царичиној улози на двору и у Империји говори и мали бронзани новчић, кован у Риму 325. године, који Јелену приказује као Августу, али и као побожну владарку. На аверсу новчића стоји титула FLAVIA AELENA AUGUSTA, а на реверсу PIETAS AUGUSTES. Реверс PIETAS AUGUSTES успешно подржава Јевсевијев извештај о царичиној побожности и добротворним активностима у Светој Земљи, а вероватно и у другим местима.²³

О значају који је царица Јелена имала у Империји, као и о њеном статусу на двору говори нам и епиграфски материјал. Пронађено је осам натписа, уклесаних у базе статуа подигнутих у њену част, седам у Италији и један у Африци. Поред августе, скоро сви натписи је називају мајком Константина и баком цезара (*mater, genetrix, procreatrix, avia*), али такође истичу и њену побожност (*piissimae aug.*), што нам показује њено место

¹⁷ H. A. Pohlsander, нав. дело, 21; Drijvers, нав. дело, 59.

¹⁸ J. W. Drijvers, нав. дело, 43.

¹⁹ Јевсевије, *Vita Constantini* III, 47 (ed. I. A. Heikel, 97.). У питању је био златни солидус са титулом Августе на аверсу и натписом SECURITAS REIPUBLICAE на реверсу (J. W. Drijvers, нав. дело, 42.)

²⁰ J. W. Drijvers, нав. дело, 42. Први новчићи у Јеленину част ковани су и пре 324. године. У питању је мали бронзани новчић кован у Солуну око 318. године са натписом HELENA N(obilissima) F(emina) на аверсу и без натписа на реверсу. Одсуство дијадеме и титуле Августа показује да новчић датира пре 324. године. (L. A. Langa, *The Political Face of Late Roman Empresses: Christian Symbols on Coins from the Late Fourth and Early Fifth Centuries*, Florida 2006, 26; T. D. Barnes, *Constantine, Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Hoboken, New Jersey 2011, 43. Златни солидус кован у Тицинијуму 325. године са натписом FL(avia) HELENA AUGUSTA на аверсу и SECURITAS REIPUBLICAE на реверсу, показује Јеленин нови статус, а био је у употреби само у елитним круговима. (L. A. Langa, нав. дело, 26-29)

²¹ Paulino de Nola, *Epistula* 31.4 (S. Pontii Meropii Pavlini Nolani Opera I, *Epistulae*, ed. G. de Hartel, C.S.E.L. 29, Vienna 1894, 271); Sulpicius Severo, *Chronica* 2.33 (Sulpicii Severi Libri Qui Supersunt, ed. C. Halm, C.S.E.L. 1, Vienna 1866, 87)

²² Sulp. Severo, *Chronica* 2.33 (ed. C. Halm, 87)

²³ H. A. Pohlsander, нав. дело, 182; L. A. Langa, нав. дело, 29.

у династији цара Константина.²⁴ Римско царство тога доба пролазило је кроз период велике трансформације, која ће одредити даљи ток историје света. Империја се рађала на новим темељима, на религији која је имала изузетну моћ да обједини и преобрази све друштвене слојеве незнабожачког света. Приказивање Јелене као Августе и родоначелнице имало је стога много дубље значење: она је била мајка и родоначелница не само великог цара и његових наследника, већ и нове Империје, стуб на којем је почивала стабилност Царства.²⁵

Овако велико поверење које је цар имао у своју мајку у овако одлучујућем тренутку за судбину не само његове владавине, већ и целог Царства, говори нам о улози Јелене као царице, која свакако није била само формална, као и о великој озбиљности са којом је она ту улогу и титулу носила. И натписи на новчићима и епиграфски натписи слажу се са описима које Јевсевије Кесаријски даје у трећој књизи свог дела Живот Константинов, у којој је шест глава посветио путовању царице Јелене у Свету земљу и источне провинције. Судаћи по детаљнијем опису, чини се да је Јевсевије пратио царицу на њеном путовању по Палестини и светим местима, будући да су то била места којима је као епископ управљао.²⁶ Према Јевсевијевом казивању, царица је већ била у поодмаклим годинама када је отпочела путовање. Пише да је путовање предузела из оданости Богу, из захвалности за своје потомство и у исто време да би посетила источне провинције, градове и народ. Она путује „са царском велелепношћу“, али у „скромној и богодоличној одећи“, дарује сиромашне, ослобађа затвора и тешког рударског рада, добротинствима обасипа градове, награђује војнике, откупљује људе од зајмодаваца, али тако прослављена не заборавља да је и она сама слушкиња Божија. Свуда где пролази здружује се са народом и своју веру изражава сваковрсним богоугодним делима.²⁷ Слично о њој говоре и Сократ, Созомен и Теодорит у својим Црквеним историјама.²⁸ Царица се моли у друштву жена, окупља девственнице у Јерусалиму, служи их храном и пићем, полива водом њихове руке и чини друге сличне ствари које се обично чине када човек дочекује госте. Амвросије Милански каже за царицу да је велика жена и жена свете успомене, испуњена Духом Божијим.²⁹ Руфин Аквилејски пише да је жена изванредне вере и дубоке побожности, као и изузетно снажне воље,

²⁴ J. W. Drijvers, нав. дело, 45-47; H. A. Pohlsander, нав. дело, 73 -76; I. L. Navarro, Helena Augusta: Una biografía histórica, tesis doctoral, Universidad de Zaragoza 2009, 181.

²⁵ I. L. Navarro, нав. дело, 180-181.

²⁶ J. W. Drijvers, нав. дело, 65.

²⁷ Јевсевије, Vita Constantini III, 44-45 (ed. I. A. Heikel, 96)

²⁸ Сократ Схоластик, Historia Ecclesiastica I, 17 (Socratis Scholastici, Hermiae Sozomeni Historia Ecclesiastica, ed. J.P. Migne, P.G. 67, Paris 1864, 117-122); Созомен, Historia Ecclesiastica II, 1-2 (Sozomène Histoire Ecclésiastique, Livres I-II, ed. J. Bidez, S.C. 306, Paris 1983, 226-236); Теодорит Historia Ecclesiastica I, 17 (Théodoret de Cyr - Histoire ecclésiastique, tome I, Livres I-II, ed. L. Parmentier, G.C. Hansen, S.C. 501, Paris 2006, 264-268)

²⁹ Ambrosius, De Obitu Teodosii, 40-41 (Ambrosius Mediolanensis, ed. J. P. Migne, P.L. 16, Paris 1845, 1399)

од које се могао и очекивати потомак попут цара Константина.³⁰ Павлин из Ноле у једном писму Сулпицију Северу каже да Константин заслужује да се назове „принцем хришћанских принчева“ не само због своје вере, већ и због вере своје мајке Јелене.³¹ Дакле, на основу поменутих извора може се закључити да је религиозни мотив за покретање једног оваквог путовања свакако постојао. И сам цар Константин веровао је да му је Бог поверио задатак христјанизације Римске империје.³² Царица Јелена путовала је као Августа, што је укључивало и све оно што је било уобичајено за царска путовања: војнике, слуге, политичке саветнике, једном речју царица је представљала свога сина и читаву царску кућу.³³ Истовремено, она на овом путовању оставља утисак једноставне и смирене хришћанке, која све што чини, чини у славу Божију. Власт цара Константина у овим деловима Империје била је веома млада, тек од јесени 324. године и ово путовање могло је јасно да прикаже царску верску политику наклоњену хришћанству.³⁴ Царица обасипа добротинствима градове и села, дели одећу и новац којим сама располаже, служи свете девојке. Њена настојања да се хришћанство учврсти у народу тог дела Империје било је управо оно што је било потребно након недавних Лицинијевих прогона. Она није представљала само своју великодушност, већ великодушност царске политике уопште. Новац који је делила вероватно је био са њеним ликом, кован да обележи титулу Августе, чиме је желела да се људи у тим крајевима сећају времена које је ту провела.³⁵ Сасвим је извесно да је Јелена, као хришћанка, желела да обиђе Света места новозаветне историје, али је исто тако јасно и да је њено путовање било озбиљно државно дело, добро испланирано заједно са њеним сином. Био је то одраз и њене личне вере и њене жеље да нова вера позитивним примерима, не употребом царске силе, освоји Царство, што је у овом случају носило и изванредан ризик. Иако се у великим прогонима хришћанство показало далеко надмоћнијим од многобоштва, хришћани су и даље били у мањини. Уклањање многобожачких храмова и подизање хришћанских, тешко да би донело смиривање код већинског многобожачког становништва. Ослањање цара Константина и Јелене на малобројно, до скоро прогоњено хришћанство, не говори само о њиховој политичкој мотивацији, већ и о њиховој вери у снагу и истинитост хришћанства.

Време њеног путовања не може се са сигурношћу утврдити. Мишљења истраживача су подељена. Неки предлажу период од 324-325. године, неки, пак, период од 326 - 328.³⁶ Године 325. одржан је сабор у

³⁰ Rufinus, *Historia Ecclesiastica* X 7-8 (Rufinus *Historia Ecclesiastica*, Eusebius Werke, II, II, ed. E. Schwartz, Th. Mommsen, G.C.S., Leipzig 1908, 969-970)

³¹ Paulinus Nolanus, *Epistula* 34, 4 (ed. G. de Hartel, 271)

³² T. D. Barnes, нав. дело, 120.

³³ I. L. Navarro, нав. дело, 199; H. A. Pohlsander, нав. дело, 84.

³⁴ Јевсевије, *Vita Constantini* III, 44 (ed. I. A. Heikel, 96); I. L. Navarro, нав. дело, 200; H. A. Pohlsander, нав. дело, 84.

³⁵ I. L. Navarro, нав. дело, 205.

³⁶ J. W. Drijvers, *Helena Augusta, the Cross and the Myth*, Millennium 8/2011, 138.

Никеји. Иако се сматра да је царица била са сином од момента његовог ступања на престо,³⁷ а можда и раније, још у Никомидији,³⁸ па и да је била уз сина током рата са Лицинијем,³⁹ њено присуство на Никејском сабору није потврђено. Ипак, према редоследу казивања црквених историчара сасвим је извесно да су догађаји везани за Света места били повезани са Никејским сабором и да је цар у Никеји највероватније донео одлуку о посети Светих места. Одмах након казивања о Сабору, Јевсевије говори о Светим местима, а одмах након тога о Јеленином путовању. Стиче се утисак да су цар и епископ Макарије током рада сабора дошли на идеју да се обнове Света места у Палестини.

Није нам познато одакле је кренула на пут, да ли из Тријера, Рима, или можда Никомидије. Највероватније је да је пут започела из Рима. О боравку царице Јелене у Тријеру нема поузданих података. Године 306. 25. јула умро је цар Констанције, у присуству породице, *окружен синовима и кћерима попут хора*, предавши власт своје најстаријем сину, Константину.⁴⁰ Истога дана Константина је војска прогласила за августа, и пре краја године он је већ био у Тријеру, где је било седиште и његовог оца.⁴¹ Сматра се да се Јелена већ од тог времена придружила сину и да је могла живети у два града у којима је двор био смештен: у Тријеру и Риму⁴². У то време Тријер је био један од најважнијих градова у Империји и ту је постојала велика хришћанска заједница. Ту је цар Константин почетком IV века (око 310.) подигао велику базилику (Aula Palatina) која је у то време била део комплекса царске палате, као и царска купатила (прва четвртина IV века), изградио је терме, обновио и проширио амфитеатар и град опасао новим бедемима. О боравку царице Јелене у Тријеру савремени извори не говоре и прво казивање имамо тек од IX века у Житију монаха Алтмана (*Vita Helенаe*), написаном 850. године и у Житију епископа Агрицијуса из друге половине XI века. Очигледна неисторичност била је главни разлог одбацивања поменутих текстова од стране историчара. О њеном боравку у Тријеру много веродостојније говори проналазак, средином XX века, остатака грађевине из прве четвртине IV века, која би према изгледу могла бити део царске палате. Реставрација таванице завршена 1983. године показала је, између осталог, четири женске фигуре: младу жену са лиром, жену са кутијом накита, жену са огледалом и жену која држи кантар. У овим ликовима неки историчари и археолози препознају четири жене Константинове фамилије: Криспову жену Јелену, Константинову

Они који царицу Јелену доводе у директну везу са открићем Часног крста сматрају да је путовање отпочело око 325. године. Други сматрају да је на пут кренула касније, 326. или 327. године, чак и 328, или одмах након прославе двадесетогодишњице владавине цара Константина у Риму у лето 326. године.

³⁷ J. W. Drijvers, *Helena Augusta, The Mother of Constantine...* 21.

³⁸ Према Т. D. Barnes, Јелена је могла бити уз свог сина већ у Никомидији, за време боравка цара Константина на Диоклецијановом двору (Т. Barnes, нав. дело, 221)

³⁹ J. W. Drijvers, нав. дело, 59.

⁴⁰ Јевсевије, *Vita Constantini* I, 21 (ed. I. A. Heikel, 18)

⁴¹ Н. А. Pohlsander, нав. дело, 19.

⁴² J. W. Drijvers, нав. дело, 21.

сестру Констанцију, Фаусту и Јелену мајку цара Константина. Таваница је датирана у 321. годину. Приликом ископавања, испод олтара цркве пронађен је и ковчежић са ликом жене крунисане лаворовим венцем, за који се сматра да је портрет царице Јелене и који је датиран у 320. годину. По питању тријерске фреско-декорације има различитих мишљења и још увек је предмет проучавања.⁴³ Иако ни један извор не помиње боравак царице Јелене у Тријери, а поменути фреско-декорација је и даље предмет истраживања, има историчара који сматрају да је њен боравак тамо ван сваке сумње. Једино се не зна у ком тренутку се придружила сину на двору.⁴⁴ Са друге стране, боравак царице Јелене у Риму не доводи се у питање. Године 312. цар Константин извојевао је победу над Максенцијем на Милвијском мосту. Римски Сенат признао га је за Августа, што га је учинило владарем западног дела Империје. Сматра се да је Јелена већ након те године могла доћи у Рим. Не знамо тачну годину њеног доласка, као што не знамо ни да ли је, поред Рима, још негде имала своју резиденцију. За разлику од Тријера, њен боравак у Риму потврђен је великим градитељским подухватима, као и епиграфским изворима.⁴⁵ Јеленина резиденција у Риму налазила се у палати Сесоријанум (*Palatium Sessorianum*), у југоисточном делу Рима, одмах иза Аурелијановог зида. Ово подручје остало је у њеном поседу све до њене смрти, када је највероватније дошло у посед базилике Св. Петра и Марцелина. На основу тога могло би се закључити да је Јелена из Рима кренула на ходочашће и путовање по источним провинцијама. Ништа не указује да се након путовања вратила у Рим. Изгледа да се тада придружила сину на Исток.⁴⁶ Цар Константин је још током рада Никејског сабора отпочео прославу двадесетогодишњице своје владавине (*vicennalia*),⁴⁷ а наставио је са прославом у Риму, где је Јелена највероватније била присутна и одакле је могла кренути на пут.⁴⁸ Не зна се тачно колико времена је провела на путовању, као ни које године се вратила. С обзиром на то да је осим Светих места обилазила и источне провинције, њено путовање није могло бити краће од годину ипо, две дана. Не знамо ни да ли је путовала копном или морем, мада постоје назнаке да је њен одлазак, као и повратак, ишао копненим путем и да је посетила Сиријску Антиохију, јер свети Атанасије помиње да је епископ Антиохије Евстатије, иначе велики бранилац православља против аријанске јереси, био свргнут са свог трона због неправедне оптужбе да је увредио цареву мајку.⁴⁹

⁴³ J. W. Drijvers, нав. дело, 26.

⁴⁴ H. A. Pohlsander, нав. дело, 19.

⁴⁵ Исто, 73.

⁴⁶ Исто, 83.

⁴⁷ Јевсевије, *Vita Constantini* III, 15 (ed. I. A. Heikel, 84).

⁴⁸ J. W. Drijvers, нав. дело, 59.

⁴⁹ H. A. Pohlsander, нав. дело, 85; Атанасије Александријски, *Историја Аријанаца* I, 4; Свргнуће Евстатија помињу и Сократ (I, 24), Созомен (II, 19) и Теодорит (I, 20), али не због царево мајке, већ због свог става према аријанизму и због тога што је, према Созомену, неправедно оптужен да је оскрнавио свештенство нечасним делима; Теодорит пише да је Јевсевије Никомидијски са још неколицином епископа наклоњених аријанству, нашао неку неморалну жену и платио јој да каже да са Евстатијем има дете.

Царици Јелени Јевсевије приписује градњу две цркве: у Витлејему на месту Рођења Христовог и на Маслинској гори,⁵⁰ док их је цар Константин велелепно украсио, дајући тако истовремено и част својој мајци.⁵¹ Неки историчари сматрају да је царица Јелена учествовала и у градњи цркве Светог Гроба. Јевсевије и Созомен градњу цркве Светог Гроба приписују цару Константину.⁵² Руфин, Сократ, и Теодорит, међутим, кажу да је Јелена наредила рушење паганског храма, пронашла гроб и наложила да се црква изгради.⁵³ Постоји извесно неслагање у изворима. *Itinerarium Burdigalense*, који је посетио Свету Земљу 333. године, каже да црква Васкрсења (ротонда) у то време још увек није била подигнута.⁵⁴ Извештај Етерије, (боравила у Палестини од 381. до 384.) могао би указати и на друге цркве у Светој земљи подигнуте од стране цара Константина и његове мајке Јелене. Она у свом путопису помиње цркву Васкрсења (Анастасис) где је пећина Христовог гроба, цркву на Голготи пред Крстом, Велику цркву (Мартиријум) која се налази на Голготи иза Крста, цркву Елеону на Маслинској гори где се налази пећина у којој је Господ поучавао, цркву на брду Сион, цркву у Витлејему, цркву у Витанији - Лазаријум, као и једну цркву на путу за Лазаријум на месту где је Лазарева сестра Марија срела Господа.⁵⁵ На тим местима свакодневно се служи служба и закључујемо да је богослужење већ било развијено. За Велику цркву каже да је саградио цар Константин. Затим каже да је цар, заједно са својом мајком, велелепно украсио драгоценостима како Велику цркву, тако и цркву Васкрсења и остала света места у Јерусалиму.⁵⁶ Која су то остала света места? Да ли би то могле бити управо горе поменуте цркве, ако се узме у обзир велика градитељска делатност цара Константина? Зна се да је цар настојао да у целој Империји хришћанству, коме је отворено био наклоњен и чијим се заштитником сматрао, обезбеди прикладну слику, и да је у склопу свог интензивног градитељства настојао да у најзначајнијим градовима царства

Епископ је осуђен због прељубе, лишен катедре и прогнан у Илирик;

⁵⁰ Јевсевије, *Vita Constantini* III, 41-42 (ed. I. A. Heikel, 95). У 6. веку цар Јустинијан подигао је на истом месту већу цркву Рођења, која стоји до данашњих дана. Ископавања предузета тридесетих година 20. века, открила су темеље претходне цркве. Црква на Маслинској гори подигнута је на месту где се налазила пећина у којој је Господ поучавао своје ученике. Није сачувана. Не треба је мешати са црквом која је нешто касније подигнута на месту Вазнесења Господњег (Емвомон), највероватније од стране једне часне и побожне жене Поеменије, а која је претворена у цамију.

⁵¹ Јевсевије, *Vita Constantini* III, 41 (ed. I. A. Heikel, 92).

⁵² Јевсевије, *Vita Constantini* III, 25 (ed. I. A. Heikel, 87); Созомен, *Historia Ecclesiastica* II, 1-2 (ed. J. Bidez, 226-236)

⁵³ Rufinus, *Historia Ecclesiastica* X 7-8 (ed. E. Schwartz, Th. Mommsen, 969-970); Сократ Схоластик, *Historia Ecclesiastica* I, 17 (ed. J.P. Migne, 117-122); Теодорит, *Historia Ecclesiastica* I, 18 (ed. L. Parmentier, G.C. Hansen, 268-274).

⁵⁴ *Itinerarium Burdigalense* 593-94 (The Anonymus Pilgrim of Bordeaux (333 A.D.), ed. A. Stewart, New York 1971, 28).

⁵⁵ Етерија, Етеријино ходочашће у Свету земљу, 24-29 (Етерија, Етеријино ходочашће у Свету земљу, ур. Р. Поповић, Београд 2015, 83-101)

⁵⁶ Етерија, Етеријино ходочашће у Свету земљу, 25, 1-9 (ур. Р. Поповић, 87-91).

подигне велике и велелепно украшене цркве.⁵⁷ Било би необично да је у тој активности заобишао Палестину, место најзначајнијих хришћанских догађаја.

Како видимо, извори не откривају која је била посебна улога цара Константина, а која његове мајке у изградњи ових цркава и можда њихове делатности не би требало ни раздвајати. Заједнички интерес и настојања чине се сасвим разумљивим.⁵⁸ Путовала је као Августа, у име свог сина и са правом да располаже средствима државне благајне,⁵⁹ што јој је омогућило да помаже сиромашне и потребите, дарује цркве и финансира изградњу цркава. Цео подухват од самог почетка могао је бити заједнички, цар је финансирао, царица је надзирала, опремала и украшавала, па се у изворима обоје помињу и као градитељи и као они који су даривали и украшавали.⁶⁰ Ево како о томе пише Павлин из Ноле у писму Сулпицију Северу, кратко после 400. године: „Јелена је била покренута божанским надахнућем када је дошла у Јерусалим. Она је владала заједно са сином и имала титулу Августе. Од сина је затражила да подржи њене планове: сва места која су везана за Спаситељев земаљски живот и која су обележена сећањем на божанска дела учињена нас ради, она је намеравала да очисти, рушећи многобожачке храмове и идоле и враћајући та места правој вери, тако да се коначно црква може прослављати на месту на којем је и потекла. Јелена, царева мајка и Августа, лако је добила дозволу од свог сина императора, ризнице су отворене за те свете сврхе и она их је до краја исцрпела. Са свим средствима којима је располагала и старањем које је побожност налагала, она је покрила и украсила, градњом цркава, сва места на којима је Господ и Спаситељ испунио спасоносне тајне своје љубави – тајне Оваплоћења, Страдања, Васкрсења и Вазнесења.⁶¹

Према Јевсевију, Јелена није обилазила само Света места, већ је путовала и у друге источне провинције; обилазила је источне епархије, градове и села.⁶² Украшавала је цркве и молитвене домове, не остављајући без пажње храмове чак ни у најмањим местима.⁶³ Подизање цркава у тим местима Јевсевије не помиње. Једино на крају 42. главе каже: „плодове свога благочешћа оставила је будућим поколењима“.⁶⁴ Да ли Јевсевије под „плодовима благочешћа“ подразумева градњу цркава, или само њихово украшавање? Судаћи по Павлиновом казивању, Јелена је подигла више од две цркве које помиње Јевсевије. Етерија, поред цркава на Светим мести-

⁵⁷ П. В. Милошевић, Цар Константин, утемељивач Византије и њене архитектуре, Зборник радова Ниш и Византија III, ур. М. Ракоција, Ниш 2005, 196.

⁵⁸ Н. А. Pohlsander, нав. дело, 92.

⁵⁹ Јевсевије, *Vita Constantini* III, 42 (ed. I. A. Heikel, 95).

⁶⁰ Цар и његова мајка били су срећно уједињени у заједничком циљу (Н. А. Pohlsander, нав. дело, 87).

⁶¹ Paulinus Nolanus, *Epistula* 31.4 (ed. G. de Hartel, 271).

⁶² Јевсевије, *Vita Constantini* III, 42 (ed. I. A. Heikel, 95).

⁶³ Јевсевије, *Vita Constantini* III, 45 (ed. I. A. Heikel, 96).

⁶⁴ Јевсевије, *Vita Constantini* III, 42 (ed. I. A. Heikel, 95).

ма у Јерусалиму и околини, помиње још шеснаест цркава, мада не каже ко их је подигао. Неке имају свог свештеника или чак епископа, уз неке живе монаси.⁶⁵

О цркви на Мавријском дубу Јевсевије каже да је цар наредио да се то место украси базиликом и учини достојним прибежиштем светих људи. О том месту и начину његовог прослављања опширније говори Сократ: како каже, то место поштују и Јевреји и незнабошци и хришћани, сагласно правилима своје вере. Током лета многобошци прослављају некакав празник. Царица Јелена била је присутна током прослављања празника и о свему је обавестила сина.⁶⁶ Изгледа да је цар, на молбу своје мајке, издао наредбу да се тамо подигне црква, па ту поново долазимо у забуну ко је подигао цркву: да ли цар према казивању Јевсевија, или царица, према казивању Сократа. Несумњиво да је цар Константин био заузет и оптерећен многим и разноврсним пословима који су се тicali обнове и управљања Римским царством, па би се могло очекивати да је послове у вези са чишћењем светих места и градњом цркава на њима препустио својој мајци.

Према једном извештају јерусалимског патријарха Нектарија (XVII век), Јелена је изградила и малу капелу на Синају, на месту на којем је касније подигнут манастир Св. Катарине. И Етерија у свом путопису помиње малу цркву на врху планине Синај, као и још једну цркву у подножју планине. У 6. веку цар Јустинијан подигао је на овом месту манастир Св. Марије, од IX века познат као манастир Св. Катарине. Данас у манастирској цркви постоји капела посвећена Св. Константину и Јелени.⁶⁷

У Либанском селу Магдуши (Maghdushi) налази се мала пећинска црква (cave-chapel) Sayidet al-Mantara (Жена која чека). Према хришћанском веровању, на том месту је Пресвета Богородица чекала Христа док је проповедао у Тиру и Сидону (Мк, 7, 24-31), мада јеванђелист тај детаљ не помиње. Пролазећи туда, Јелена је чула то казивање и наредила да се у пећини направи капела. Постоји и скромнија верзија овог веровања, која

⁶⁵ На Синају две цркве, у подножју и на врху. Црква на врху има свештеника који ту живи у испосници и који је старешина те цркве; на Хориву на месту где је живео Св. Пророк Илија; црква на месту Несагориве купине; на месту где се Јосиф сусрео са својим оцем Јаковом (Пост. 46,29) црква и мучијуми и испоснице монаха; на месту где је потекла вода из стене у време Мојсија, где бораве многи монаси; на врху планине Навав; црква на месту где је Мелхиседек принео Богу бескрвну жртву, тзв. Мелхиседеково место; црква посвећена Св. Јову на месту где је Јовов гроб; црква у Едеси са неколико мучијума, која има и епископа, ту је и мучијум Св. Томе; две цркве у Харану, једна у самом граду, друга изван града; црква шест миља од Харана, на месту имања Лавана Сиријца, са много монаха; велика и лепа црква у близини места где је бунар на коме је Јаков напајао стоку Рахиле и где живи свештеник те цркве, а монаси у близини имају испоснице; мучијум Св. Текле у Исаврији; цркву са епископом у Селевкији Исавријској око које нема ничега осим испосница у којима су небројени мушкарци и жене. (Етерија, Етеријино ходочашће у Свету земљу, 3,1 -23,1 (ур. Р. Поповић, 23-75)

⁶⁶ Сократ Схоластик, *Historia Ecclesiastica* II, 4 (ed. J.P. Migne, 191)

⁶⁷ Н. А. Pohlsander, нав. дело, 96

каже да је Јелена црквици само даривала прелепу скупоцену икону. Икона се до недавно налазила у пећинској капели. Порекло ове традиције није познато.⁶⁸

Једно казивање које се може пратити уназад најраније до XV века, приписује св. Јелени и подизање цркве која ће касније постати саборна црква у Алепу (према казивању арапског аутора из XV века Muhammad Ibn al-Shina). Оскудни остаци ове цркве ипак датирају пре из VI него из IV века.⁶⁹

Према једној традицији, цару Константину и Јелени приписује се и градња велике цркве у Мартирополису (данас Силван, на југоистоку Турске). Царица је са сином утврдила град, обезбедила водоснабдевање и подигла велику цркву.⁷⁰

Утврђивање конкретне градитељске делатности царице Јелене у Светој Земљи превазилази оквире овог рада. Извесно је да је, поред обиласка Светих места, један од циљева њеног ходочашћа било и подизање цркава на најзначајнијим местима новозаветне историје.

Проналазак Часног Крста

Проналазак Часног крста од стране царице Јелене, односно њено учешће у овом догађају, све до модерног доба није довођено у питање. Први који је у то посумњао био је Едвард Гибон у 18. веку, али није био широко прихваћен. Тек од друге половине 20. века Гибон добија присталице међу истраживачима. Због нејасног казивања код Јевсевија и неслагања у изворима, неки историчари сматрају да Часни Крст није пронађен у време цара Константина и царице Јелене. Други пак сматрају да Крст јесте пронађен у њихово време, али да заслуге припадају само цару Константину, не и његовој мајци.⁷¹

У делу од 25. до 29. главе, када говори о открићу Гроба и царевој наредби да се подигне црква на месту Христовог Васкрсења, Јевсевије користи изразе „божански споменик бесмртности“, „света пећина“, „најсветије место“. У 30. глави доноси царево писмо епископу Макарију у вези са

⁶⁸ Н. А. Pohlsander, нав. дело, 98.

⁶⁹ Н. А. Pohlsander, нав. дело, 99.

⁷⁰ G. Jones, Constantin and his mother build a city: Helen of Edessa and Martyropolis, Зборник радова Ниш и Византија X, ур. М. Ракоција, Ниш 2012, 481

⁷¹ Од новијих истраживача који сматрају да је Јелена пронашла Часни Крст можемо навести S. Vorgehammar, C.P. Thiede. Са друге стране стоје истраживачи који сматрају да је повед о проналаску Часног Крста од стране царице Јелене мит без историјске подлоге. То су, између осталих, J. W. Drijvers, L. Brubaker, T. D. Barnes, Н. А. Pohlsander. Drijvers је мишљења да је Крст откривен у време цара Константина, али да Царица Јелена није у том делу учествовала. Barnes, иако каже да је Крст пронађен око времена њеног боравка, а можда чак и тачно у време њеног боравка у Палестини, сматра да она у томе ипак није учествовала, с обзиром да Јевсевије о проналаску Крста и њеном путовању говори одвојено. Barnes и Drijvers сматрају да је улога царице Јелене у овом открићу касније измишљена, око 380. године. Pohlsander сматра да је Крст откривен касније, након смрти цара Константина.

градњом цркве, у којем се помиње „знак најсветијег страдања који је дуго лежао под земљом“, због чега цар жели да предивном црквом украси ово Свето место, сматрано светим од почетка, а сада још светијим, будући да је показало јасно уверење Спаситељевог страдања. Из овога се може закључити да Јевсевије зна за разлику између „места Христовог Васкрсења“ - „свете пећине“, и „знака најсветијег страдања“. Поставља се питање зашто Јевсевије ћути о проналаску Крста. Разлог би могао бити ривалитет који је постојао између Кесарије као црквено-административног центра Палестине и Јерусалима, чији је углед и значај све више растао, а тиме и углед њеног епископа.⁷² Тај значај потврдио је и 7. канон Nikeјског сабора 325. године. Са друге стране, у Похвали цару Константину, Панегирику изреченом поводом тридесетогодишњице цареве владавине (336), Јевсевије ипак помиње базилику у Јерусалиму као „храм посвећен спасоносном знаку“. Његови слушаоци сигурно су разумели и знали за Часни Крст.⁷³ Други разлог ћутања могао би бити и теолошки. Могло би бити да је Јевсевије желео да истакне духовну димензију хришћанства, па првенствено обраћа пажњу на Гроб из ког је Христос васкрсао, не на Крст на коме је распет.⁷⁴

У прилог тврдњи да је Крст пронађен у време цара Константина и царице Јелене, иде и казивање Св. Кирила Јерусалимског (315—386). Године 351. Кирило пише цару Констанцију да је Крст откривен за време владавине његовог оца (мада не каже ко је пронашао Крст) и да је реликвија Часног Крста у његово (Кирилово) време већ била раширена по целом свету.⁷⁵ Речи Св. Кирила потврђује и податак да је у цркви у близини античког града Rusgunia (у данашњем Алжиру) чувано неколико делића Часног крста, донетих између 360. и 370. године.⁷⁶ Етерија у свом путопису помиње 14. септембар као дан када се прославља освећење грађевина цара Константина и проналазак Часног Крста „јер се догодило у исти дан“.⁷⁷ Са друге стране Ходочасник из Бордоа не помиње Часни Крст, али се непомињање само по себи не може узети као доказ да Крст није пронађен у време цара Константина. Један од разлога ћутања о томе поново би

⁷² J. W. Drijvers, нав. дело, 86. Јевсевијев језик био је везан љубомором када је Макарије Јерусалимски постао његов ривал у Палестини и његов опонент у Nikeји. Изгледа да Макарије и Јевсевије нису били истомишљеници у богословским расправама, as there is no record of opposition to Macarius from the orthodox. (Mark Edwards, Constantine and Christendom: The Oration to the Saints, The Greek and Latin Accounts of the Discovery of the Cross, The Edict of Constantine to Pope Silvester, Liverpool 2003, 37) Хришћанску заједницу Елије, основане на рушевинама Јерусалима, чинили су хришћани из многобоштва и они хришћани који су се вратили након склањања из Јерусалима због устанака Јевреја против Римљана. Елијска црква била је потчињена Митрополији Кесарије палестинске, пошто је Кесарија била главни град те области. Углед ове епархије растао је током целог IV века, свакако захваљујући изградњи цркава на Светим местима, да би коначно у V веку била уздигнута на ранг патријаршије.

⁷³ J. W. Drijvers, нав. дело, 86.

⁷⁴ P. Walker, нав. дело, 92-94.

⁷⁵ Св. Кирило Јерусалимски, Посланица Константину најпобожнијем цару, (Св. Кирило Јерусалимски, Катихезе, ур. А. Јевтић, Никшић 2009, 324).

⁷⁶ G. Jones, The Power of Helen's Name..., 352.

⁷⁷ Етерија, Етеријино ходочашће у Свету земљу, 48, 1-2, (ур. Р. Поповић, 129).

могао бити ривалитет између епископских катедри, односно његова лојалност другој катедри, због чега није желео да истакне Јерусалимску катедру као најсветије место целог хришћанског света.⁷⁸

Руфин, Сократ, Созомен и Теодорит, откриће Часног Крста сматрају историјским догађајем вредним укључивања у своје Црквене историје.⁷⁹ Сви они говоре о улози коју је царица Јелена имала у овом делу. Њихово казивање, са извесним разликама, могло би се укратко описати: Царица путује у Јерусалим да посети Света места везана за Христов земаљски живот и пронађе Часни Крст. Распитавши се за место, наредила је откопавање и пронашла Гроб и, у његовој близини, три крста, клинове и таблу са Пилатовим натписом. Како се није знало који од три крста је био Господњи, епископ Макарије положио је сва три крста на болесну жену (или тек упокојеног човека). Додиром трећег крста, болесна жена је оздравила. Ово казивање у основним цртама једнако је код поменутих историчара. Царица је затим наредила градњу цркве. Део Часног крста и клинове послала је цару Константину, док је остатак Крста ставила у сребрни кивот и оставила у Јерусалиму на чување.

Сличан наратив налазимо и код Амвросија Миланског, Павлина из Ноле и Сулпиција Севера.⁸⁰ Будући да циљ Амвросијеве беседе није било казивање о Светим местима и Крсту, већ посмртно слово цару Теодосију, он у својој беседи изоставља много тога у вези са проналаском Крста и градњом цркве, али сам проналазак приписује царици Јелени. Јелена је ископала и очистила земљу, пронашла три крста, Пилатов натпис и ексере који су затим били уметнути у Константинову дијадему и узде. Причу о Часном крсту Свети Амвросије је сасвим сигурно могао чути у свом граду, Милану, од ходочасника из Галије и Шпаније који су се враћали из Јерусалима. Могао је чути и на двору цара Теодосија где је успомена на царицу Јелену брижљиво чувана и по чијем је узору живела и царица Елија Флацила, жена цара Теодосија.⁸¹

Из писма Павлина из Ноле Сулпицију Северу (око 400.г) сазнајемо да му је Сулпиције претходно тражио мошти светитеља за градњу цркве. Павлин се извињава због тога што нема мошти, али му шаље део Часног крста, дајући истовремено у писму и објашњење значаја те светиње. Честицу Крста добио је на дар од Меланије Старије,⁸² која је овај дар до-

⁷⁸ P. Walker, *Jerusalem in the Early Christian Centuries, Jerusalem Past and Present in the Purposes of God*, ed. P.W.L. Walker, Cambridge 1992, 89.

⁷⁹ J. W. Drijvers, нав. дело, 109.

⁸⁰ Ambrosius, *De Obitu Teodosii*, 43-49 (*Sancti Ambrosii Mediolanensis Episcopi Opera Omnia*, T. II, ed. J. P. Migne, P.L. 16, Paris 1845, 1463-1466); Paulinus Nolanus, *Epistula* 31,1 (ed. G. de Hartel, 267-268); Sulpicius Severo, *Chronica* II 33-34 (ed. C. Halm, 87-88).

⁸¹ J. W. Drijvers, нав. дело, 123.

⁸² Света Меланија Старија, потицала је из веома богате и угледне породице, отац јој је био конзул. Била је веома важна личност у хришћанском монашком покрету; савременица Св. Макарија Египатског, Бл. Јеронима, Бл. Августина, Руфина Аквилејског, Павлина из Ноле који јој је био рођак. Више од деценију провела је у Јерусалиму на Маслинској гори, где је живела строгим монашким животом и где је, заједно са Руфином Аквилејским основала два манастира, мушки и женски. Током боравка у

била од епископа јерусалимског Јована (385-417).⁸³ Павлин му пише и о томе како је Крст пронађен, као и о томе да се реликвија излаже једном годишње, онима који се окупљају у граду на Велики петак.⁸⁴ Сулпиције је казивање о проналаску Часног крста укључио у своју Хронику, писану око 403. године. Будући да је о овом догађају први пут чуо од Павлина, његово казивање изведено је из Павлиновог писма.⁸⁵

Сличност између Павлинове и Сулпицијеве верзије и верзије црквених историчара довољна је да укаже на заједнички извор⁸⁶ који би свакако имао своје порекло у Јерусалиму у време када се и догодило откриће, у трећој деценији 4. века. Та рана верзија највероватније је у почетку била само усмена и кружила је међу најранијим ходочасницима у Јерусалиму, који су долазили да посете Света места, посебно током Светле седмице, да би је коначно Геласије Кесаријски записао у својој Историји, која се до скоро сматрала изгубљеном.⁸⁷ Као рођак јерусалимског епископа Кирила, сигурно је био упознат са тим догађајем, који је и унео у своју историју, написану на Кирилову молбу. Поред тога, порекло приче сасвим се поклапа са најранијим излагањима Часног Крста на поклоњење вернима.⁸⁸

Поред писаних извора, о проналаску Часног Крста од стране цара Константина и царице Јелене, сведочанства имамо и у црквеној уметности. Од најранијих времена, па до наших дана цар Константин и царица Јелена се на иконама и фрескама приказују како заједно држе крст. Један од најранијих примера оваквог мотива је драги камен из 4. века. Могуће је да је појава овог мотива приближно савремена са првим записима о проналаску Часног Крста у Јерусалиму.⁸⁹

На основу поменутих извора можемо извести закључак да је Часни Крст пронађен у Јерусалиму у време цара Константина и то непосредно после Никејског сабора, као и да је царица Јелена у томе имала удела. Руфин, Сократ Схоластик, Созомен, Теодорит, Амвросије Милански, Павлин из Ноле, Сулпиције Север наводе царицу Јелену као ону која је Крст пронашла. Може се, дакле, рећи да међу великом већином извора постоји слагање по питању проналаска Часног Крста од стране царице Јелене. Јевсевије Кесаријски и Кирило Јерусалимски не помињу царицу Јелену. Јевсевије избегава да говори о Крсту, а Кирило не помиње учеснике овог догађаја, већ само каже да је Крст пронађен у време цара Константина, па се ово непомињање не може узети у обзир као доказ да царица није учествовала у проналаску Часног Крста. Заступници тезе по којој царица Јелена није пронашла Крст ова непомињања сматрају довољно снаж-

Јерусалиму Меланија је била упозната са детаљима открића Часног крста и са његовим поштовањем.

⁸³ J. W. Drijvers, нав. дело, 115.

⁸⁴ Paulinus Nolanus, Epistula 31,4 (ed. G. de Hartel, 271).

⁸⁵ J. W. Drijvers нав. дело, 117.

⁸⁶ Исто, 125.

⁸⁷ Исто, 121-124; 138-139.

⁸⁸ M. Edwards, нав. дело, 38.

⁸⁹ G. Jones, The Power of Helen's Name 351.

ним аргументом за свој став, по којем се откриће Часног Крста десило у друго време, или са другим, непознатим актерима. Уколико би се њихова теза прихватила, то би значило да је догађај од прворазредног значаја за хришћански свет, проналазак најважније хришћанске реликвије - Часног Крста, прошао незапажено од стране црквених историчара, богослова и проповедника, с обзиром да не постоји ни један извор који нуди другачију, различиту верзију од оне о којој смо говорили. Јасно је, дакле, да не постоје озбиљни научни разлози на основу којих бисмо прихватили тезу неутемељену у изворима, а одбацили ону коју извори потврђују. Извесне разлике које постоје у изворима у опису овог догађаја, никако не могу бити разлог за одбацивање његове историчности. Као и сваки други историјски догађај, тако је и овај описан на различите начине, који се међусобно не искључују, већ допуњују. Неки писци у овим догађајима највећу заслугу придају свакако цару Константину, док други ту заслугу приписују царици Јелени, али би се могло рећи да се и овде њихове улоге преплићу и да је и у овом подухвату своје сину била помоћник и савладар.

Jelena Dabić
(PhD student)

PILGRIMAGE OF HELENA AUGUSTA AND DISCOVERY OF THE HOLY CROSS

Based on the sources from the 4th and 5th century, we can come to a conclusion that the Holy Cross was found in Jerusalem during the reign of Emperor Constantine, shortly after the Council of Nicaea, and that Empress Helen played a role in it. Most sources from the fourth and fifth century mention Empress Helen as the one who found the Cross, while a smaller number of sources speak of the discovery of the Holy Cross without mentioning the participants in this event. Scholars who hold the opinion that Empress Helen did not find the Cross consider this non-mention a strong enough argument for their position, according to which the discovery of the Holy Cross happened at another time, or with other, unknown actors. If we accept their opinion, it would mean that an event of the greatest importance for the Christian world, the discovery of the most important Christian relic - the Holy Cross, went unnoticed by church historians, theologians and preachers, since there is no source that offers a different version from the one we were talking about. Some differences that exist in the sources in the description of this event can in no way be the reason to reject its historicity. Like any other historical event, this one is described in different ways that do not exclude, but complement each other. Some writers in these events certainly give the greatest credit to Emperor Constantine, while others attribute that credit to Empress Helen, but it could be said that their roles are intertwined here as well, and that she was an assistant and co-ruler to her son in this endeavor as well.